

ROBERT CASTEL

A hátrányos megkülönböztetés II.*

HARMADIK FEJEZET

Az etnikai kisebbségek megkülönböztető kezelése

„Egyenlőség, szabadság, testvériség, városi flaszterből nem nő ki még...” – ezt a jelszót sokat skandálták a felfordulások éjszakáin. Igen pontosan adta értésünkre, hogy ezek a fiatalok nagyon is tisztában vannak azzal a jogfosztottsággal, amelynek szenvedő alanyai. De mit is takar ez? Nem nagyon föltételezhető, hogy ők lennének az egyetlenek, akiknek okuk van panaszkodni a francia társadalom működési elégtelenségei miatt. Amint arra már utaltunk, a külvárosok a társadalmi feszültségek újsütetű problematikájával küszködnek, amelyet a nagy tömegeket érintő munkanélküliség, az alsóbb rétegek nagy szegmenseinek szakképzettségvesztése, a beletörődés a foglalkoztatás biztonságának végérvényes elvesztésébe, a munkások bizonyos csoportjainak pauperizálódása, a társadalmi biztonságvesztés mind szélesebb körűvé válása jellemez. De ha a külváros nem is monstruózus kivétel (hiszen a problémáknak ez a tömege a francia társadalom egészére ránehezül), azt bizvást mondhatjuk, hogy koncentráltan vannak jelen benne ezek a problémák, s a külvárosi fiatalokra ez rá is nyomja a bélyegét. Tökéletesen tisztában vannak azzal, amit a társadalmilag hanyatlásnak indult alsó rétegekben nagyon sok mindenki maga is világosan átlát, hogy tudniillik munkalehetőség ritkán adódik, hogy az élet keretei semmi olyannal nem kecsegtetnek, ami vonzóan bizonyulhatna, hogy az iskola sikeres elvégzése nem garantál fényes szakmai karriert. De annak keserősége mellé, hogy az ember szegény, s ki van szolgáltatva a holnapok soha véget nem érő bizonytalanságának, ráadásként még az igazságtalanság okozta fájdalom kínját is érzik. Nap mint nap ráébrednek arra, hogy amikor kiutat keresnek a helyzetükből, velük nem ugyanúgy bánnak, mint a többiekkel. Etnikai hovatartozásuk, származásuk ténye fölerősíti a társadalmi magárahagyatottság élményét, ami érzésük szerint a hátrányos megkülönböztetésből következik. Így tehát a külvárosi fiatalok reakcióit legalább részben úgy kell elkönyvelnünk, mint polgári engedetlenségi lázadást az állampolgári jogosultságoknak azon hiányával szemben, amely sújtja őket. A társadalom, amelyben élnek, a jogoknak és esélyeknek minden polgárt megillető egyenlőségét proklamálja, nekik mégis nap mint nap azt kell megélniük,

* Robert Castel: *La discrimination négative*. © Edition du Seuil, Paris 2007.
A tanulmány befejező része a következő számunkban jelenik meg (a szerk.).

hogy másoktól való különbözőségüket a társadalmi élet minden kulcsfontosságú terepén igazolhatatlan különbségtevással kezelik.

Rendőri és igazságügyi diszkrimináció

A leggyakrabban és leginkább szembeszökően a „rendfenntartó erővel” való kapcsolatukban érhető tetten ez a különbségtevő (el)bánásmód. Az első, 1981 nyarán Lyon környékén bekövetkezett incidens óta 2005 őszéig minden külvárosi fölfordulás kiváltó oka valamilyen rendőrségi beavatkozás volt. De még ha leszámítjuk is e dühkitöréseket, a rendőrséggel való súrlódások gyakorlatilag mindennaposak, és leggyakrabban éppen az etnikai alapú megkülönböztetés elemei váltják ki ezeket: a „szemed sem áll jól” indoklású személyazonosság-ellenőrzések, a fizikai erők szak elemeit sem nélkülöző rendőrségi igazoltatások, melyek során nem ritkán rasszista megjegyzések is elhangzanak. S e „rendőrségi túlkapásokat” ritkán követi hivatalos rendre intés és felelősségre vonás, és a többi... A fiatalok és a rendőrség közötti kapcsolat jellege gyakran alkalmas arra, hogy kiváltsa azt a „veszett dühöt”, melyet a fiatalokban az idők során fölhalmozódott tapasztalatok gerjesztenek; ezekből tanulják meg a saját bőrükön, hogy a nyilvános térben nem egy, hanem kétféle mérce, kétféle mérték szolgál az emberekkel való bánásmódra.

Nem arról van szó, hogy a rendőrségen el kell verni a port, nem azt sugalljuk, hogy jelenlétük fölösleges lenne az érzékeny övezetekben. A többnyire rosszul végződő rabló-pandúrosdiban a provokációk igen gyakran kölcsönösek lehetnek.¹ Attól azonban még igencsak messze vagyunk, hogy a „rendfenntartó erők” megszűnjenek csupán az államapparátus lesújtó ökleként funkcionálni, hogy ne brutálisan törjenek be a „rajtuk kívüli” világból, hogy ne elfojtsák a helyi zavargásokat, hanem ehelyett a rendőrség a helyi terepbe betagozódott közszolgálati intézménnyé váljék.² Holott túl azon, hogy ez utóbbi helyzet javíthatna a fiatalok és a rendőrség közötti „strukturálisan nehéz” viszonyon (ahogyan Montjardet nevezi), egyedül a rendőrségi szolgáltatásoknak egy ilyen betagozódása válhatna alkalmassá például arra, hogy védelmet biztosítson a lakónegyedek lakossága számára – ők ugyanis biztonsághiányban élnek, amit mindenki elítél, de ezt a „rendfenntartó erők” jelenlegi szervezeti formájukban képtelenek megszüntetni. Ebből a nézőpontból az, hogy a győztes baloldali szövetség által kezdeményezni próbált „lakosságközeli rendőrség” ötlete a hamvába holt, ill. hogy ezt a 2002-es választásokat követően egyfajta „eredményességi nézőponttal” váltották fel, súlyos következményekkel járt. Bár működési feltételeinek biztosítása igencsak nehéz lenne, valószínűleg tényleg csak egy igazán „lakosságközeli” rendőrség bizonyulhatna képesnek arra, hogy a rendőrségi joga-

1 A fiatalok és a rendőrség közötti viszony kiegyensúlyozott elemzéséhez lásd Fabien Jobard: „Sociologie politique de la «racaille»”, in H. Lagrange és M. Oberti, id. mű.

2 Lásd a Dominique Montjardinnel készült interjút „La crise de l’institution judiciaire ou comment y faire face”, *Mouvements*, 44. szám, 2006. március-április, továbbá Laurent Mucchielli: „Il faut changer la façon de faire la police dans les »quartiers sensibles«” in *Banlieues, lendemains de révolte*, Paris, La Dispute, 2006.

sítványok alkalmazása során egyszerre érvényesítse a megelőzés és a megtorlás szempontjait.³ Ami pedig az etnikai hovatartozásuk miatt hátrányos megítélésben részesülő fiatalokat illeti, nem azt állítjuk, hogy mindannyian mindig feltétlenül ártatlanok lennének. De ha ártatlanok, ha vétkesek, mindegyikük joggal érezheti úgy, hogy igazságtalanság történik vele, ha maguk a törvény és a rend őrei úgy kezelik őket, mintha nem lennének a többiekével azonos jogaik a törvény előtt.

Hasonlók mondhatók el azokról a tapasztalatokról is, amelyeket a másik közhatalmi funkció, az igazságszolgáltatás tevékenységével kapcsolatban szerezhettek. 1800 esetet átvizsgálva kiderül, hogy a „közhatalmi szervek képviselőivel szemben tanúsított sértő magatartás, ellenszegülés és erőszakos fellépés” cselekménye ellen hozott ítéletek – hogy a rendőrségi terminológiánál maradjunk – az „észak-afrikai típusú” előállítottak 25 százalékának esetében szóltak letöltendő szabadságvesztésről, míg az „európai” típusú vádlottaknak csak a 10 százalékára szabtak ki ilyet.⁴ Az igazságszolgáltatás meglehetősen sokszor mutatkozott hajlandónak arra a 2005. őszi események kapcsán, hogy szokatlanul rövidre fogja a procedúrát. Sokan egyenesen „vágóhídi ítélezést” emlegettek egyes, megszakítás nélkül folyamatosan ülésező bírói testületekkel kapcsolatban, amelyek azonnali előállítást követően osztogattak letöltendő börtönbüntetést olyan kihágásokért, amelyek ellentétele akár lehetett volna egyszerű figyelmeztetés is.⁵

Általánosabban fogalmazva: egészen megdöbbentő, hogy az észak-afrikai eredetű fiatalok mennyire magas kockázatú rizikó-csoportnak számítanak a tekintetben, hogy milyen eséllyel fenyegethetik őket komoly jogi szankciók. A 18–24 évesek korosztályában a szabadságvesztésre ítétek között 39,9 százalék azoknak az aránya, akiknek apja Észak-Afrikában született, és 38,8 százalék azoké, akiké Franciaországban. Figyelembe véve, hogy e korosztály csak 8,5 százalékának született az apja Észak-Afrikában, 75,5 százalékuké Franciaországban született, azt mondhatjuk: a népességen belüli arányokhoz képest nagyjából tízszeresen túlréprezentáltak a fiatal elítéltek között az észak-afrikai származásúak. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy az édesapák között lehetnek olyanok, akik maghrebi származásuk ellenére már francia földön születtek, a maghrebi származás és a börtönbe kerülés közötti függvénykapcsolat még erősebbnek tekinthető. Ahogyan a büntetésvégrehajtási intézmények statisztiká-

³ Hogy milyen bonyolult problémákat vet fel a „lakosságközeli rendőrség”, viszont milyen reményekre jogosíthat fel sikeres működtetése, arra nézve lásd Sébastien Roché: *Police de proximité. Nos politiques de sécurité*. Paris, Le Seuil, 2006.

⁴ Lásd Fabien Jobard: „Police, justice et discriminations raciales” in Didier Fassin és Éric Fassin: *De la question sociale à la question raciale?*, Paris, La Découverte, 2006. Egyértelműen kiviláglik az adatokból, hogy az észak-afrikai vádlottak terhére felróttak rendre súlyosabbak (garázdaság helyett inkább a hatóságoknak való ellenszegüléssel vádolják őket, gyakrabban minősülnek visszaesőnek, gyakrabban fordul elő közöttük, hogy nincs munkaviszonyuk, ami súlyosabb büntetést von maga után). Egy másik kutatás alapján Jobard azt is kimutatja, hogy az „észak-afrikai típusú” személyeket gyakrabban igazoltatják, és gyakrabban állítják bíróság elé, mint az „európaiakat”. Ezt a diszkriminatív kezelésmódot tehát a jogszolgáltató mechanizmus egésze állítja elő.

⁵ Lásd Evelyne Sire-Marin: „L'Etat d'urgence, rupture de l'Etat de droit ou continuité des procédures d'exception?”, *Mouvements*, 44. szám, 2006. március-április.

ira hivatkozó Farhad Khosrokhavar mondja: „a börtönökben található »muszlimok« döntően külvárosi férfiak (nagyon kevés a nő), többségükben 15–35 éves, »fiatal« korosztály-beliék. (...) Egy biztos: azok, akiknek a szülei maghrebi származásúak, messze túlreprezentáltak közöttük.”⁶

Mindezzel nem azt állítjuk, hogy a törvénnyel való összeütközés minden esetben igazságtalan. Ez a fajta statisztika annak illusztrálására is szolgálhat – szokták is így használni –, hogy milyen magas a bűnelkövetők aránya azok között a külvárosi fiatalok között, akik bevándorló-ivadékok. S hogy valóban magas, az nem vitatható. De – hacsak nem akarunk e csoport minden egyes tagjában potenciális bűnözőt látni – az ilyen adatok arról is tanúskodnak, hogy ezek a fiatalok, többségüket is beleértve, akik semmivel nem vádolhatók, mert nem követtek el semmit, hétköznapi életük során megtapasztalják a rendőrség és a jogrend mindenütt jelenvaló mivoltát. A családjuk valamelyik tagjával történtek révén, vagy egy haverjuk esetéből, vagy egy szomszédjuk példáján. Így hát valahányszor a személyazonosságukat kell igazolniuk, valahányszor kihallgatják őket – még amikor nem követtek is el semmit –, eleve tartanak attól, hogy bajba kerülnek; a rendőrséggel és az igazságszolgáltatással való kapcsolatukat mindvégig a fenyegetettség légkörében élik át. Miközben a jogállam feladata az lenne, hogy minden egyes polgárának védelmet nyújtson s biztosítsa a társadalmi békét, a külvárosokban megjelenő képviselőiről ezeknek a fiataloknak többnyire csak negatív tapasztalataik lehetnek.

Diszkrimináció a munkalehetőségekkel kapcsolatban

Ugyanilyen különbségtévő bánásmód figyelhető meg a munkához való viszonyuk kapcsán is. A diszkriminatív alkalmazás-politika tilos. Erről a 2001. november 16-iki törvény rendelkezik, amely tiltja a külső, illetve a családnév alapján történő megkülönböztető bánásmódot. Ugyanígy rendelkezik a munkajog is (I. cikkely 122-49). Ennek ellenére az ilyen gyakorlat nagyon is általánosnak mondható, hogy mennyire, annak mérése persze nem könnyű, mivel az elutasítás indokait ritkán szokták expliciten megfogalmazni. Mindazonáltal az megállapítható volt, hogy a 24–29 éves algériai származású fiatalok között a munkanélküliek aránya 1990-ben háromszor akkora volt, mint a hasonló korú portugál származásúak között (35, illetve 12%).⁷ Ugyancsak arra utal az az adat is, hogy azokban a zömmel szociális bérlakásokból álló lakónegyedekben, ahol a legmagasabbnak bizonyul a bevándorló-leszármazottak aránya, s amelyek igen sokat hallattak magukról 2005 őszén, elképesztően magas a munkanélküliség a 15–24 évesek körében (a Párizs-környéki Grigny egyik lakóparkjában 41 százalékos, Toulouse környékén két lakónegyedben is 54 százalékos).⁸ Nyilván nem adható egzakt válasz arra, hogy e

⁶ Farhad Khosrokhavar: *L'Islam dans les prisons*, Paris, Baland, 2004.

⁷ Jean-Louis Richard: *Partir ou rester? Destinées des jeunes issus de l'immigration*. Paris, PUF, 2004, 157. old.

⁸ Stéphane Beaud: „L'insertion professionnelle en question”, *Regards sur l'actualité*, 319. szám, Paris, La Documentation française, 2006. március, 28. old.

szomorú rekordok pontosan mivel is magyarázhatók. Nem megállapítható, hogy milyen arányban tudhatók be a szó szűk értelmében fölfogott etnikai származáson alapuló diszkriminációnak, és milyen arányban az iskolai kudarcoknak, mivel e két hátrányos helyzet – mint ezt a későbbiekben még tárgyalni fogjuk – egymást fölerősítve hat. Az etnikai-származási diszkrimináció azonban a magasabb végzettségű fiataloknál is kimutatható, akik pedig sikerrel vették az iskola jelentette akadályokat. Roubaix városában egy ötszáz, az RMI-segélyért folyamodni kénytelen, érettségizett fiatalból álló mintánál az adatok azt mutatták, hogy 90 százalékuk esetében nevük hangzása arab származásra utal. A Párizs I. Egyetem egyik diszkrimináció-ellenőrző felmérése során 258 hirdetésben megjelent állás kínálatra küldtek be jelentkezéseket. A beküldött CV-k elemzése alapján az derült ki, hogy 75 fiatalot hívtak be ezek a cégek meghallgatásra, ha az illető francia származású volt és párizsi lakos. Ezzel szemben, ha a rendre azonos kvalifikációval rendelkező pályázók külvárosi negyedben laktak, s családnévük észak-afrikai eredetről árulkodott, már csak 14 esetben juthattak a felvételi beszélgetés esélyéhez.⁹

Érthető tehát, hogy a bevándoroltak leszármazottai kapcsán még akkor is szokás egy „láthatatlan plafonról” beszélni, amely csökkenti alkalmaztatási esélyeiket és gátolja társadalmi fölemelkedésüket, ha netán diplomások lennének. Amint azt Stéphanie Beaud megjegyzi, ez a „diplomás munkanélküliség” katasztrofális hatást gyakorol a többgyerekes családok fiatalabbjaira, akik már egész korán megtapasztalhatják idősebb testvérük vagy apjuk kudarcának példáján a szociális reményvesztettséget. A szájról szájra terjedő információk alapján már kisgyerekkorukban megszerzik a gyakorlati tudást arról, hogy miként működik a munkaerőpiac, így a „no future” perspektívája számukra korántsem absztrakt eszme.

Mindehhez hozzá kell tennünk: ahhoz, hogy egy dolgozó emberekből álló közösség önmagért és a saját jogán befogadja az egyént, korántsem elég, hogy sikerült átverekednie magát az alkalmaztatása elébe tornyosuló akadályokon. A munkahelyen is működik a hátrányos megkülönböztetés, megmérgezheti a dolgozó emberek közötti viszonyokat és akadályozhatja a normális szakmai pályafutást. A vállalat – ahol a munkanélküliség fenyegetése nyomában az „egyenlők” közötti konkurenciaharc miatt fölbomlani látszanak a kollektív szolidaritás és az osztályhoz tartozás formáinak megnyilvánulásai – a bevándoroltra és a bevándorolt-leszármazottra rásüti mássága bélyegét. Ők még azonos képzettség mellett is a „kevésbé egyenlők” csoportjába fognak tartozni. A legalacsonyabb beosztások jutnak nekik, a leingatatagabb munkaposztok. Ráadásul gyakran válnak kétes ízlésű tréfálkozások céltáblájává, ha ugyan nem teljes kiközösítés fogadja őket.¹⁰ Sorsuk bizonyos értelemben gyakran lényegesen rosszabb, mint a korábbi idők munkát kereső bevándorlóit, pedig már azok helyzete sem volt nagyon rózsás. Azonban érezhették úgy, hogy a munkásosztály tagjai, s többé-kevésbé osztozva annak érté-

⁹ Patrick Weil: *La République et sa diversité*. Paris, La République des Idées/Seuil, 2005, 78. old.

¹⁰ Philippe Bataille: *Le racisme au travail*. Paris, La Découverte, 1997.

keiben ők is részesei a szolidaritás kötelékeinek.¹¹ A munka világán belül, melyet ma már egyre inkább a „mindenki mindenki ellen”-elv alapján szerveződő konkurenciaharc jellemez, a bevándoroltak, asszimilálódottak, akiket az ellenséges rasszizmus minden lehetséges módon megpróbál földbe döngölni, rendelkeznek a legkevésbé a munkalehetőségek hiányával való megküzdés eszközeivel, akár abban a vonatkozásban, hogy mennyire sikerül munkahelyet találniuk maguknak, akár abban, hogy mennyire sikerül megőrizniük azt, netán szakmailag előrébb jutniuk.

Hannah Arendt némileg más kontextusra értelmezett szavaira hivatkozva megkockáztathatjuk: nagyon sok bevándorló-leszármazottnak jut ugyanaz a sors, ami azoknak a munka nélkül maradt munkásoknak, „akiktől még azt az egyetlen tevékenységet is elvették, ami addig megmaradt nekik”. Arendt erről azt gondolta, hogy „ennél szörnyűbbet elképzelni se lehet”. „Munkássá” kellene válniuk, hiszen számukra – becsületes életmód mellett – egyedül a munkavégző tevékenység nyújthat lehetőséget, hogy eltartsák magukat.¹² De sokan közülük „munkához nem jutó munkások” maradnak – vagy leendő „munkához nem jutó munkások”, hiszen jól tudják, hogy „igazi” munkához jutási esélyeik eleve korlátozottak. Az alkalmaztatási esélyek a statisztikákból kivilágító kirívó különbségei (az észak-afrikai származású fiatalok között például háromszor akkora a munkanélküliek aránya, mint a portugál származásúak között) olyasvalamire mutatnak rá, ami perdöntő; abban az értelemben legalábbis, hogy vagy „társadalmi halálra” ítéli az embert, vagy pedig a bűnözés világába kényszeríti. Ráadásul ez a különbségtevés jogsértő: semmi nem igazolhatja, hogy az állampolgárok elbírálásában ne érvényesüljön kötelezően a törvény előtti egyenlőség – ez az eszme ugyanis egyik alapelve a köztársaságnak.¹³

A párizsi munkások 1848 júniusában a munkához való jog nevében lázadtak föl, mert úgy gondolták, hogy „a munkához való jog annyit tesz: jogunk legyen úgy élni, hogy van munkánk”¹⁴. 2005 őszén a fiatal zendülők nem a munkához való jogot követelték, amikor autókat gyűjtöttak fel. Igazából nem követeltek ők semmit. De föllázadásuk kimondatlan üzenetében talán nem jogosulatlan frusztráltságukra következtetni, csüggedésükre és tehetetlenség-érzetükre annak az igazságtalanságnak a láttán, amely őket e téren sújtja, s amit tökéletesen objektív módon érzékelnek.

11 Lásd Gérard Noiriel: *Longuy: Immigrés et prolétaires*. Paris, PUF, 1984.

12 Persze nem csak becsületes körülmények léteznek, és a „tisztességes” munka hiánya a legfőbb oka annak, ha kialakul egy „párhuzamos gazdaság”, az illegális tevékenységek és a bűnözés terepe, amelynek volumene nehezen megbecsülhető, de bizonyosan jelentős, s amely melegágya az erőszak kultúrájának.

13 Az alkalmaztatás során elkövetett diszkriminációkra ma már odafigyelnek, jóllehet az ellenük hozott intézkedések még elég erőtlenek. Ezzel kapcsolatban lásd Jacques Le Goff: „Lutter contre les discriminations à l’embauche”, *Esprit*, 2006. február.

14 Félix Pyat 1848. november 2-án a Nemzetgyűlésben a munkához való jog mellettti „védőbeszédéből”. Idézi Maurice Aguilhon: *Les Quarante-Huitards*, Paris, Gallimard-Julliard, 1973, 184. old.

Az iskolai kudarc

Lehet-e azt mondani, hogy e városrészek fiataljai „iskola nélküli iskolások”? Az elemzésnek itt árnyaltabbnak kell lennie. A köztársaság iskolarendszere nem rekeszt ki senkit. Dicséretére legyen mondva, minden megkülönböztetés nélkül befogadja egy-egy életkori kohorsz valamennyi tagját. De ha nem rekeszt is ki senkit, kizárni azért kizárja működési rendszeréből mindazokat, akiket látszatra képtelenség integrálni. Ám ebben a folyamatban a kihullás már nem véletlenszerű. Így például 1998-ban azok között a gyerekek között, akik mindenféle végbizonyítvány megszerzése nélkül hagyták abba iskolai tanulmányaikat, 43 százalék volt azok aránya, akiknek apja észak-afrikai vagy észak-afrikai származású. Hogy tisztában lehessünk e tény súlyával, igazi jelentésével, tudnunk kell, hogy a beiskolázási erőfeszítések sikere következtében a beiskolázott gyerekeknek nagyjából 8 százaléka lép ki az iskolarendszerekből valamiféle végbizonyítvány nélkül (1976-ban ez az arány még 20 százalék volt). A fiatal észak-afrikaiak tehát tényleges arányaikat messze meghaladóan vannak jelen az iskolai pályafutásukban hátrányos helyzetbe kerülők között. Ez a hátrány azonban nemcsak iskolai pályafutásukat bélyegzi meg, hanem egész további életükre kihat. Nem képesek munkát találni (2004-ben a semmiféle végzettséggel nem rendelkezők 40 százaléka bizonyult munkanélkülinek), legfeljebb a szinte semmiféle szakképzettséget nem igénylő, legrosszabbul fizetett munkákhoz juthatnak hozzá, illetőleg azokhoz, amelyekről sosem lehet tudni, mikor is szűnnek meg. Abból következően, hogy a különösebb szakképzettséget nem igénylő munkakörök a munkaerőpiacon bekövetkezett változások következtében jelentősen megritkultak, oda jutottunk, hogy a munkáltatók, ha csak egy módjuk nyílik rá, még ezeket is igyekeznek diplomásokkal betölteni. Így aztán azoknak, akik úgy keresnek munkát, hogy nem nagyon van semmiféle kvalifikációjuk, rendre mindenhol azt mondják: „állj be a sor legvégére”. „*Vae victis*” – jaj azoknak, akik az iskolarendszer vesztéseinek bizonyulnak.¹⁵ Az a „jövőkép”, mely munkanélküliségbe tud csak torkollani (vagy a létbizonytalanságba való belenyugvásba) gyakran az iskolai értékek elutasításához vezet – ha ugyan ezek a munka világában maguknak semmilyen perspektívát nem találó fiatalok eleve úgy nem döntenek, hogy köszönik, nem kívánják magukat semmiféle esélyt nem kínáló, semmi jóval nem kecsegtető állások után törni, hanem egyenesen az illegális, „föld alatti” gazdaságot, illetve a bűnöző alvilágot választják.

Ám annak ellenére, hogy ezeknek a bevándorló-leszármazottaknak az esélyeit gyakran lerontja, hogy milyen volt a viszonyuk az iskolához, azt semmiképp nem mondhatjuk, hogy tökéletesen idegen maradt volna számukra az iskolarendszer által közvetíteni kívánt értékvilág. Végigküzdötték magukat az iskolarendszeren, tehát semmiképp sem valamiféle, a kultúra elvetésére fölesküdt „vademberfiókákat”, hanem sokkal inkább az iskolai apparátus elvetélt termékei. Hogyan másként tapasztalhatnák meg ezt a rendszert, ha nem a frusztráltság és – olykor – a tehetetlen düh állapotában, az elszalasztott lehetőségeken rágódva? Ami azt illeti,

15 Lásd S. Beaud: „L’insertion professionnelle en question”, id. mű.

ma, Franciaországban nem nagyon lehet másként gondolkodni a világról, mint hogy a társadalmi előrejutásnak és – egyáltalán – a társadalomba való betagozódásnak az úgynevezett „királyi útját” az iskola sikeres elvégzése biztosítja. A középosztályok egyébre sem tudnak koncentrálni, mint erre, és minden lehetséges eszközt bevetnek, hogy gyerekeik sikeres iskolai pályafutásához maximálisan biztosítsák az esélyeket. De ha a hátrányos helyzetű közegekben lakó fiatalokat – és elsősorban azokat, akiknek a felmenői bevándorlók voltak – ugyanilyen aspirációk mozgatják is, az esetek túlnyomó többségében abba ütköznek, hogy nekik erre reálishan semmi esélyük nincs. Az iskolarendszer ugyan fennhangon állítja, hogy az esélyegyenlőség és az érdemesség szerinti előmenetel republikánus eszméjének talaján állva végzi a maga dolgát, de tökéletesen alkalmatlannak bizonyul arra, hogy a különböző társadalmi csoportok számára biztosítsa azt az egyenlő elbánást, amely szükséges lenne ennek az eszménynek az életre keltéséhez, életben tartásához. Így tehát az iskolának minden esélye megvan arra, hogy még azoknak is csalódást okozzon, akik hisznek benne, de nem képesek megfelelni az általa meghirdetett játékszabályoknak, s azok szerint részt venni a versenyben.

Ez a kockázat kíméletlenül sújtja a valamikori bevándorlók gyermekeit. Az ő családjaik a leginkább képtelenek arra, hogy azokat az erőforrásokat mobilizálhassák, amelyek nagyon is szükségesek a sikeres iskolai pályafutás biztosításához. (Iyének például az iskola által képviselt kultúra és a család kulturális értékrendszere közötti szoros kapcsolat, az iskolarendszer működésének beható ismerete, mely segít a jó irányba mutató választások és döntések meghozatalában, az arra való képesség, hogy a család a sikerességnek a tanulmányi eredmények függvényében megnyilvánuló pozitív modelljeit állítsa példaként a gyerek elé.) Ilyen körülmények között semmi meglepő nincs abban, ha ezek a gyerekek úgy érzik, hogy kevés közülük van az iskola képviselte kultúrához, nehezen képesek megfelelni az általa támasztott igényeknek, s végül is nem jut más nekik, mint az, hogy a legkevésbé kívánatos, a legkevésbé ígéretes pályák felé orientálódjanak. A szó szigorú értelmében nem beszélhetünk diszkriminációról, hiszen az iskola az indulásnál nem zárja be kapuit ezek előtt a gyerekek előtt, s az sem mondható, hogy expliciten etnikai kritériumok alapján zárna ki őket onnan. Olyan társadalmi logika érhető itt tetten, amely elvileg valamennyi társadalmi osztály esetében működik, s amely más társadalmi csoportokat (általában a populáris rétegeket) is hátrányosan érint. A szerint a „régí” séma szerint működik, amelyet Pierre Bourdieu és Jean-Claude Passeron már a hatvanas években leplezett,¹⁶ de soha még annyira aktuálisnak nem bizonyult, mint napjainkban (érdemes megnézni, honnan rekrutálódnak a legelitebb felsőoktatási intézmények, az úgynevezett „nagy iskolák” – grandes écoles – diákjai). Az elmúlt negyven év során bekövetkezett legfontosabb változásnak az tekinthető, hogy a potenciális iskolába-járók száma megnőtt, a csoport a társadalmi összetételét tekintve heterogénebb lett, ugyanakkor viszont, a munkaerőpiacon bekövetkezett átalakulások miatt, manapság sokkal sú-

¹⁶ Pierre Bourdieu és Jean-Claude Passeron: *Les Héritiers*, Paris, Éd. de Minuit, 1966, illetve *La Reproduction*, Paris, Éd. de Minuit, 1970.

lyosabban esik a latba a megfelelő iskolai végbizonyítványok és képesítések hiánya, mint korábban. A jelentkezők száma egyre nő, a verseny egyre élesebb, s akik elbuknak a versenyben, azoknak a vesztesége számottevőbb, mert mára sokkal nagyobb hátrányokkal jár, ha az embernek nincs – vagy nincs kellő – végzettsége. De a vesztesek között is leginkább vesztesek többnyire a bevándoroltak leszármazottjai.

Ez a logika nem az iskola logikája, hanem az iskolán kívüli világé. Egyúttal azonban mélyen átítatja az iskolarendszert, és erősen meghatározza az iskolai intézménybe kerültek sikerét vagy kudarcát. Az iskolának ugyanis szemlátomást nem sikerült még megtalálnia azokat az eszközöket, amelyekkel hatékonyan fölvehetné a harcot e „külsődleges” logikával szemben. Ha nagyjából-egészében leszögezhetjük is, hogy az iskolarendszeren belül nem találkozunk etnikai diszkriminációval, maga az etnikai hovatarozás jelentős mértékben jelenthet hátrányt az iskolai sikerek szempontjából. A bevándoroltak leszármazottai, akik ráadásul a kevésbé jó intézményekbe jutnak be, más diákoknál mélyebben élik át, mekkora szakadék választja el egymástól a mindenki számára ígért esélyegyenlőséget annak tényleges megvalósíthatóságától; ahhoz ugyanis olyan feltételek meglétére lenne szükség, amelyekre ők maguk a legcsekélyebb befolyással sem lehetnek.

Természetesen az iskolák fölgyújtását semmi nem mentheti. De még egy látszólag értelmetlen cselekedet sem föltétlenül oktalan. Talán éppenséggel arra lehet belőle következtetni, hogy elkövetőjét az hajtja: nem lát kiutat maga előtt. Társadalmi konfliktusaik során a dolgozó emberek általában tiszteletben tartják a „munkaeszközöket” – ha csak nem annyira kétségbeejtő a helyzetük, hogy úgy érzik: számukra a jövő már semmit nem tud kínálni. Azok a diákok, akik nap mint nap kénytelenek megállapítani, hogy az iskola kínálta ígéretet, amelyekben annyira szerettek volna hinni, hiteltelenek, okkal lehetnek kétségbeesettek. Ez az iskolarendszer nagyon mély kudarcáról tanúskodik, egy olyan kudarcról, amely arra kötelez bennünket, hogy végiggondoljuk: hogyan lehet meghaladni azt az ellentmondást, mely aközött feszül, hogy az iskola mindenki számára sokat ígér, a valóságban azonban egyeseknek sokat nyújt, másoknak nagyon is keveset. Az alkalmaztatás ténye mellett az iskola a legfontosabb intézménye annak, hogy az állam polgárai integrálódhassanak a társadalomba. A III. köztársaság idején megmutatta már, mennyire hatékony is tud lenni. Ma, sajnos, azt kell megállapítanunk, hogy e hatékonyságának jó részét elvesztette, s leginkább az etnikai kisebbségek körében bizonyul nagyon kevésbé hatékonynak. Emezeknek pedig ebben a helyzetükben megint csak jogfosztottságukat kell látniuk: a tanuláshoz való jognak ugyanis azt kellene jelentenie, hogy mindazok számára, akiket az iskolarendszer magába fogad, biztosítják az esélyek egyenlőségét.¹⁷

¹⁷ Ez az a pont, ahol a „pozitív diszkrimináció” fogalma pozitív tartalmat kaphatna, s akár szükségesnek is lenne mondható. Történtek is kísérletek erre, például az „iskoláztatás terén prioritást élvező” körzetek (*zones d'éducation prioritaire* – ZEP) létrehozásával, amelyeknek eredményességét – sokan vitatják (éppen úgy mint általában a várospolitikáikéit). E kérdésre az utolsó fejezetben még visszatérünk.

A vallási hovatartozás stigmatizálása

Nem törekszünk a problémakör kimerítő tárgyalására (pedig lenne mit mondanunk pl. a lakáshoz jutással kapcsolatos diszkriminációról is),¹⁸ csupán arra vállalkoztunk, hogy rámutassunk: vannak az életnek olyan területei, melyeken egy fiatal számára hátrányt jelent, ha egy etnikai kisebbség tagja, akár egészen odáig menő hátrányt, hogy stigmatizálttá válik. (Mondjuk a rendőrséggel és az igazságszolgáltatással való kapcsolataiban; abban, hogy jut-e álláshoz, sikerül-e meg is maradnia abban, nyílik-e lehetősége normális szakmai pályafutásra; az iskolával és az iskolarendszerrel való kapcsolatában, s abban, hogy mennyire lesz sikeres az iskolai pályafutása.) Mindezekhez hozzá kell csapnunk még egy, a „diszkvalifikálás” mechanizmusában kulcsszerepet játszó elemet, amely nem speciálisan a fiatalokat érinti hátrányosan, de amelynek ők is szenvedő alanyai. Azt az elemet, nevezetesen, hogy az etnikai hovatartozást egyértelműen az iszlamizmussal azonosítják, s így fölruházzák mindazokkal a negatív képzettársításokkal, amelyek az iszlamizmust napjainkban megterhelik.

Jó néhány éve lehetünk már annak tanúi, hogy szaporodnak az olyan diskurzusok, amelyek „iszlamista térhódítással” riogatnak, és azokkal a veszélyekkel, amelyekkel emez a köztársaság oszthatatlanságát s értékeinek univerzalizmusát fenyegeti. Az iszlamizmus a közösségiség olyan szélsőséges formája lenne, amely tagadja az individuumok szuverenitását s az állampolgárok törvény előtti egyenlőségét is, vagyis éppen azokat a princípiumokat, amelyek alapjain a francia nemzet – mint olyan – fölépül. E gondolatmenet szerint a külvárosok jelentenék sajátosan azokat a terepeket, ahol a radikális iszlamizmus teret nyert, s az itt, a külvárosokban föllángoló lázadás annak a teológiai szélsőségeségnek lenne a megnyilvánulása, mely tagadni kívánja a hitnek pluralizmusát, frontálisan támadja a világi kultúra értékei szerint szerveződő intézményeket, nemkülönben az emberek – főleg, és elsősorban a nők – személyes-személyiségi jogait. Ezt a fajta megnyilatkozásmódot épp úgy megtalálhatjuk a szélsőjobb képviselőinél, mint azoknál az ideológusoknál, akiket „integristáknak”, a köztársasági elv „megalkuvásra nem hajlandó” képviselőinek nevezhetünk, mert kérlelhetetlenségük épp oly elvakult, mint amilyen elvakultsággal az iszlamista integristákat vádolják.¹⁹ Már 2005 novemberében elötte is egész sor úgymond-szakember próbálta az „érzékeny övezeteken” belüli zavarokat a külvárosok a vallási fanatizmus által élet-

18 Ehhez lásd például Fedisha Belmessous *et al.*: *Les minorités de la République. La discrimination au logement des jeunes générations d'origine immigrée*, Paris, La Dispute, 2006.

19 Lásd François Gêze: „Les intégristes de la République et les émeutes de novembre”, *Mouvements*, 44. szám, 2006. március–április. Az izraeli *Haarec*-ben megjelent Alain Finkelkraut interjú, amely „köztársaság-ellenes pogromról” beszélt, jó példáját nyújtja ennek az állásfoglalásnak. Ezeknek a nézeteknek a kritikájához lásd Thomas Delthombe: *L'Islam imaginaire, la construction médiatique de l'islamophobie en France, 1975–2005*, Paris, La Découverte, 2005. A 2005. novemberi események olyképpen való felfogása, hogy egyenesen az iszlamizmusnak a köztársasági értékekkel szemben meghirdetett lázadásáról van szó, igen komoly szerephez jutott egy sor külföldi médiumnál, amelyek kaptak az alkalmon, és kedve telten kritizálták a francia integrációs modellt. (Lásd Olivier Roy: „Intifada des banlieues ou émeutes de jeunes déclassés?”, *Esprit*, 2005. december.)

re hívott „intifádájának” pillanatokon belüli kitörésével magyarázni.²⁰ Az események bekövetkezte u nem értés, a kritikai nézőpont többnyire hisztérikus hangnemben fogalmazódott meg.²¹

Pedig kiderült – s ezt a Belbiztonsági Tájékoztató Iroda (Renseignements généraux) is alátámasztotta –, hogy a 2005. őszi események kiváltásában és levezénylésében a vallási vonatkozás *semmiféle* szerepet nem játszott. Nem skandáltak sem iszlamista, sem pedig antiszemita jelszavakat. A palesztin zászlót sehol nem lobogtatták, és a vallási vezetők – minden olyan esetben, amikor szavukat hallatták – csillapítóan igyekeztek fellépni. Az a vád, hogy iszlám hordák zúdultak a külvárosokra, olyan ideológiai-médiapolitikai konstrukció, amelynek nincs köze a valósághoz. Fontos rámutatnunk azokra a veszélyekre, melyekkel egy valószínűleg egy etnikai csoporttal való efféle összekötése és egybemosása járhat, különösen abban az esetben, ha ezt a vallást azzal a váddal illetik, hogy egyértelműen a civilizációnk ellen folytatott harcot propagálja. Ez az egybemosó attitűd nem békíthető össze a laicitás elvével, amely minden polgárunk számára garantálja, hogy szabadon választhassa meg, mi- ben hisz, és hogy hitét szabadon gyakorolhassa. Miért feltételeznénk eleve az iszlámról, hogy olyan politikai töltete van, amely összeegyeztethetetlen lenne a modernitáshoz fölzárkózó fejlődéssel? Amelyen egyébként – nagyon sok ellenállást tanúsítva, és jelentős megkésettiségről téve bizonyosságot – a katolikus vallás is keresztül jutott? Miért azonosítjuk eleve a muszlim gyökerű etnikai tradíciókba való beágyazottságot (amely a Maghreb országait és a szub-szaharai övezet bizonyos részeit jellemzi) azzal a politikai-vallási értelemben fölfogott iszlamizmussal, amely – úgy általában – összeférhetetlen a nyugati civilizáció értékeivel, a Francia Köztársaság értékeivel pedig aztán kifejezetten hadban áll? Ez a lappan- gó iszlamofóbia, és az általa kiváltott gondolat-katyvaszok szinte lehetetlenné teszik, hogy objektív módon vegyük szemügyre azokat a bonyo- lult problémákat, amelyeket a muszlim vallásnak és kultúrának a francia társadalomban való, élő jelenléte fölvet.

Ma Franciaországban a muszlim vallás terjeszkedése figyelhető meg. Különösen erőteljes ez a terjeszkedés a külvárosokban. Mivel azonban különböző formákat ölt, ezért kevésbé jogos „iszlám térhódítást” emle- getni. Franciaországban a muszlim kisebbséghez tartozók létszáma nagy-

20 Lásd Luc Randolph és Christophe Soulez: *Insécurité, la vérité*, Paris, J.-C. Lattès, 2002.

21 R. Draï és J.-F. Mattéi idézett munkájukban gazdag tárházát nyújtják ezeknek az ér- telmezéseknek, amelyekben eltérő arányban keveredik egymással a köztársaság féltése és az iszlamista barbárság elítélése. Nem állhatom meg, hogy kötetükből ne idézzem ide kedvtelve Mezzi Haddad tanulmányát („Violence anomique et violence atavique”). A 2005-ös év eseményei – szerinte – mint olyan tömegmozgalom értelmezendők, „amelynek részvevői a primitív mentalitás állapotába regrediálnak, nem ismernek többé sem korlátot, sem szokást, sem törvényt, a gyűlölet hajtja őket, s az a tudat, hogy megúszhatják a raj- takapatást is, a tettenérést is, s a büntetést. Egyfajta fanatizmus vezérli cselekedeteiket, s úgy gondolják, hogy a gyűjtogatás és a rombolás önmagában vett érték.” (42. old.) Ez lenne tehát e kiváló filozófus számára az arab-izlám örökség „atavisztikus” súlya. Ennek fényében azonban legalábbis kérdéses, hogy melyik oldal képviselőinél találkozunk vissza- foghatatlan gyűlölettel. Ugyanebben a tenorban nyilatkozik Charles Pellegrini is, aki, igaz, valaha a Banditizmus Visszaszorítása Központi Ügynökségének volt vezetője. Ő, könyvé- ben (*Banlieues en flamme*, Paris, Éditions Anne Carrière, 2006), „zöld [azaz iszlamista] to- talitarizmusról” és „nihilista barbárságról” szónokol.

jából négymillióra tehető, az akár terrorizmusra is hajlandónak mutakozó radikális iszlám jelenléte, a hozzá való csatlakozás azonban kivételesen ritka jelenség.²² A különböző városrészekben az iszlám követése és a vallás gyakorlása lehetővé teszi az emberek számára, hogy kiéljék hajlamaikat, hogy védelmet és biztonságot találjanak a közegben, hogy kölcsönös segítséget nyújtó társadalmi-közösségi hálókat építsenek ki, mindez azonban nem jelenti azt, hogy okunk lenne valamiféle „bezárkózó közösségekkel”, a társadalommal szakítani kívánó *Gemeinschaftok* létrejöttével riogatni. Nem beszélhetünk egyébről, mint erkölcsi támaszt, megerősítést nyújtó közösségekről, melyek léte békésen megfér a Franciaországban létező egyéb életformákkal.²³ Gyakran arról van szó, hogy a szülők vallásához való ragaszkodás (vagy az ehhez való visszatérés) csupán a magánszféra felé való fordulást jelenti, a családiasság és a tiszteletre méltóság olyan vegyületét, amely a hagyományos értékekre támaszkodva kíván építkezni. Ez az attitűd nagyon gyakran azokban az esetekben alakul ki, amikor a közösségbe tartozás más formái, például a munkahelyi közösségbe vagy egy politikai szervezetbe való tartozás elérhetetlenek maradnak az ember számára.²⁴ A „vallásossághoz való visszatérésnek” e modern formája egyébként nemcsak a muzulmán vallás esetében figyelhető meg. Nincsen benne semmiféle felforgató törekvés; a családi közeg és a privátszféra fölértékelődése inkább egy „kispolgári” irányba való elmozdulásra utal.²⁵

A jelenleg rendelkezésünkre állóknál sokkal elmélyültebb elemzésekre lenne szükség, hogy számot adhassunk ezekről a komplex összekapcsolódásokról. Annyi azonban már így is bizonyos, hogy maga ez a komplexitás önmagában cáfolja az „iszlám térhódításról” szajkózott, monolitikus képzeltékeket, amelyek azt kívánják sejtetni, hogy emez mindent maga alá gyűrve muszlim enklávékká szándékozik tenni a külvárosokat. Persze csínján kell bánnunk ezzel a kijelentéssel is. Napjainkban az „iszlamizmussal” való riogatózás még nem több olyan „elkötelezett” konstrukciónál, amelynek semmi köze a külvárosok realitásához. Akkor sem,

22 Ezt az utat követte a lyoni külvárosok lakója, Khaled Kelkal, aki terrorista merényletet követett el, s akit a rendőrséggel vívott tűzharc során 1995 októberében lőttek le, illetőleg Zaccarias Massaoui, aki beismerte, hogy volt köze az Egyesült Államokban bekövetkezett 2001. szeptember 11-ei merényletekhez.

23 Lásd Gilles Kepel: *Les Banlieues de l'Islam. Naissance d'une religion en France*, Paris, Le Seuil, 1987, illetve F. Khosrokhavar: *L'Islam des jeunes*, Paris, Flammarion, 1997. Lásd ugyancsak Smäin Laacher: „L'Islam des nouveaux musulmans en terre d'immigration”, *Mouvements*, 38. szám, 2005. március-április. Ez a tanulmány rávilágít arra, hogy a bevándorlás élethelyzete radikálisan átszabja a muzulmán valláshoz mint hivatkozási alaphoz való viszonyulást. Lásd továbbá a „Les musulmans dans la modernité” című tematikus összeállítást (*Mouvements*, 36. szám, 2004. november-december).

24 Lásd Olivier Masclet: *La Gauche et les pauvres, un rendez-vous manqué*, Paris, La Dispute, 2003. Gérard Noiriel ennek éppen a fordítottjára mutat rá, arra, hogy néhány emberöltővel korábban a bevándorlók (s ez főleg az olaszokra igaz) a vallási értékek mellett való elköteleződés helyett, amelyek a jobboldalhoz, a munkáltatókhoz és általában a „burzsoáziához” való tartozást jelentették szemükben, a szakszervezeti és politikai szolidaritások követése mellett voksoltak, amelyek azt juttatták kifejezésre, hogy az ember a munkásosztályhoz tartozik (G. Noiriel, id. mű).

25 A középosztályokba való fölkapaszkodás függvényében a zsidóknál is megfigyelhető a vallásosság átstrukturálódása. Lásd Emmanuelle Saada: „Les territoires de l'identité. Etre juif à Arbreville”, *Genèse*, 11. szám, 1993. március.

ha kedvét leli ebben a sémában a média, s ha szívesen kardoskodik emellett néhány, a média által ugyancsak fölkapott divatos entellektüel, akinek szent meggyőződése, hogy joga van az ország egésze nevében beszélni. Ám az egyáltalán nem biztos, hogy ez mindörökre így marad. A külvárosok e pillanatban még nem tekinthetők etnikailag zárt területeknek, de kétségtelenül egyre inkább etnikai zárványokká alakulnak. Elégé nyilvánvalóan látszik ugyanis – s az utolsó fejezetben erre még vissza fogunk térni –, hogy a hátrányos megkülönböztetés logikáját követve nagyon is létező a hajlandóság arra, hogy *etnikai* problémaként kezeljenek *társadalmi* problémákat, ha azok koncentráltan az etnikai kisebbségek kapcsán merülnek fel. Így aztán nem meglepő, hogy e stigmatizált csoportok erős kísértést éreznek arra, hogy „visszajára fordítsák” a stigmát, „arabnak” vagy „feketének” nevezzék magukat – ha már egyszer nem tarthatnak teljes joggal a francia nemzet közösségébe. Ez a kísértés egyébként jól illusztrálja, milyen apóriákkal terhes a „különböztetéshez való jog” és a másságról szóló diskurzus. A „honosított lakosság” 2005-ben megfogalmazott kiáltványa jól érzékelteti is ezt az attitűdöt, melynek radikalizmusa elsősorban egyfajta kiábrándultságból táplálkozik.²⁶ Ha a hátrányos megkülönböztetés gyakorlata továbbra is valóság marad, ez a radikalizmus tovább erősödhet, s akkor a külvárosok valóban egyre inkább válhatnak majd olyan etnikai enklávékká, amilyeneknek ma még nem tekinthetők.

Ezért kell reagálni a jelenlegi helyzetről adott elhibázott elemzésekre, amelyek stigmatizálják az etnikai hovatartozást. Ezek ugyanis az önmagát beteljesítő jóslat szerepét tölthetik be, ha nem vigyázunk. Azt a szemléletet pedig, amely következetesen az etnikai hovatartozásnak egy adott vallással való egybemosására törekszik, azért kell különösen határozottan visszautasítanunk, mert nemcsak hamis, de igazságtalan is. Válogatás nélkül azzal gyanúsítja ugyanis egy adott közösség tagjait (akik épp úgy lehetnek nem-hívők, mint hívők, s azon belül vallásukat különféle, változatos módokon megélő és gyakorló individuumok), hogy egy eszmeáramlatnak, az iszlamizmusnak az elkötelezettjei, ami manapság nagyon sokak számára egyfajta elítéléssel egyenértékű. Ez a vallásos meggyőződésükért kijutó stigmatizálás így tehát hozzá kapcsolódik a hátrányos megkülönböztetés egyéb formáihoz, melyeket az etnikai kisebbségek tagjai elszenvedni kénytelenek. Súlyosbítja az etnikai-rasszi sajátosságaikhoz kötődő hátrányhelyzeteket, s nem értelmezhető másként, mint jogalanyként való elismerésük szándéka tagadásának.

26 A „posztkolonialista antikolonializmus” sorainak összezárására fölhívó kiáltvány szövegét lásd Sadri Khiari könyvének függelékében (*Pour une politique de la racaille*, Paris, Textuel, 2006).

A perifériáról a centrumba

A 2005 őszen tetőző városi zavargások a szereplőknek egy olyan típusát állították reflektorfénybe, akikre vonatkozóan nem egészen pontos a „ki-rekesztett” vagy a „marginális” elnevezés. Nem feltétlenül rendelkeznek kevesebb erőforrással, mint azok, akik nem lázadtak fel és nem kezdtek „mozgolódni” (ezt már csak azért is le kell szögeznünk, mert a „francia mélyvalóság” tele van olyan bugyrokkal, amelyekben a szegénység fokozataiban, a lakáshelyzet terén, a közsegélyekhez való hozzáférés terén semmivel sem jobb az ott élők helyzete, mint azoké, akik a sokat emlegetett „érzékeny övezetekben” laknak). Hogy helyzetüket megértsük, egy további változót kell bevonnunk az elemzésbe, ez pedig az állampolgárságban való csalódottság változója. Túl azon, hogy esetenként valóban lehetett szó arról, hogy a zendülők szociális helyzete katasztrofális, ők elsősorban mégis azért vágytak visszavágni a francia társadalomnak, és kamatostul megfizetni neki, mert az – hitük szerint – becsapta őket, nem tartotta be az ígéreteit. Ezért tulajdoníthatunk még akkor is politikai jelentést az eseményeknek, ha a politikai követelések klasszikus repertoárjának egyetlen elemével sem éltek.

Ezek a fiatalok azonban nem csupán a politikai legitimitás vagy az erőforrások hiányától érzik magukat rosszul. Nincs pillanat az életükben, amikor ne kellene szenvedniük attól, hogy kisémmizik őket. Így aztán senki sem bizonyulhat náluk alkalmasabbnak arra, hogy mindennapi életményekként kapják meg a félelmeket, amelyek a társadalom egészét átjárják. A társadalom peremére taszítottság (annak a dinamikának a megértésével együtt, amely ide juttatja az erre a sorsra kárhoztatottakat) sokat mondhat arról, hogy mi is játszódik le egy adott társadalmi formáció legbelsejében. Meg kell próbálni földeríteni, milyen is az a dinamika, melynek eredményeként a centrumban bekövetkező kudarcok, bomlás-folyamatok a társadalom peremére vetik azok elszenvetőit, miközben elsősorban őket, a diszfunkcionalitás elszenvetőit teszik felelőssé a társadalom diszfunkcionális működéséért.

Politikai illegitimitás és társadalmi érvénytelenség

Lehet-e a jogra hivatkozva bűnelkövetővé lenni? Egyfajta értelemben igen, ha ennek valóban az az alapja, hogy valaki a jogfosztás ténye vagy a jogkövetelés elutasítása fölötti kiábrándultság hatására a jogrendet föl-rúgó magatartással kívánja kivívni jogainak tiszteletben tartását. Úgy látszik, hogy a fiatal zendülőkben munkálhatott ilyesfajta motiváció (is). A törvény előtti egyenlőség, az iskolai és munkavállalási esélyegyenlőség elve felől nézve, az etnikai-rasszi alapú különbségek foltot ejtenek a valóság „ártatlanságán”. Ha az ember azzal találja magát szembe, hogy azért nem alkalmazzák, mert színes a bőre, vagy mert idegen hangzású neve van, akkor ezt nem feltétlenül egyszerűen egy balszerencsés helyzetnek fogja fel, melyben neki véletlenül sincs állása, kereső munkája.

Felfoghatja a vele szemben elkövetett igazságtalansággként és annak az emberi méltóságnak a megsértéseként is, amelyet mindenki megkövetelhet magának, aki olyan társadalomban él, ahol úgy mondják: nincs fontosabb alapérték, mint tisztelni az egyént. „Vegyenek emberszámba!” – ez a mondat sokszor hangzott el a külvárosokban. A „Becsület a Külvárosoknak” Tömörülés (*Banlieues-respect*), mely mintegy 20, az „alsóbb rétegek” által lakott külvárosokban született egyesületet fog össze, s vállalta, hogy szóvivője legyen a zendülőknek, már a fölfordulások másnapján kinyilvánította: „Ebben az erőszakban az a frusztráltság fejeződik ki, hogy harminc éve nem hajlandó senki tudomást venni az ezekben a városrészekben élőkéről.”²⁷

Ebben az értelemben tulajdoníthatunk politikai jelentéstartalmat ezeknek az erőszakos cselekedeteknek. Kétségtelen, a zendülők semmiféle közvetlenül politikai követelést nem fogalmaztak meg. Olyan közegekből jöttek, amelyeknek sosem volt hozzáférésük az érdekképviselet legitim csatornáihoz – még a baloldali önkormányzatok vezetése alatt álló városrészekben sem, és azokban a pártokban sem, amelyeknek pedig feladata lett volna, hogy empátiával fogadják azokat a fiatalokat, akik mára napjaink „egyszerű embereinek” jelentős hányadát teszik ki, és fölkészítik őket a rájuk váró feladatokra.²⁸ Persze, történelmünk során a népi lázadások sosem várták ki türelmesen, hogy szert tehessenek az ahhoz szükséges legitimitásra, hogy nagyon is politikai karakterű követeléseknek adjanak hangot (amelyek egyébként nem is egyszer fontos változtatásokat hívtak életre a közintézmények szerkezetében). A kollektív erőszak gyakran azoknak a társadalmi csoportoknak az önkifejezési módja a politika világában, amelyeknek létezéséről a politika világa nem kíván tudomást venni. Amikor az embernek nem nyílik lehetősége arra, hogy közvetlenül, választások révén, vagy közvetve, a hatalomgyakorlás legitim intézményekre való átruházásával képviseltesse magát, rákényszerülhet arra, hogy „az utcakövek nyelvén” beszéljen.²⁹ Abdelmalek Sayad, aki a bevándorlók életkörülményeinek, létfeltételeinek talán legérzékenyebb elemzője – s akiről bizonyosan állítható, hogy igen messze állott attól, hogy szélsőségesnek tekinthessük –, már 1985-ben (s ekkor, ugye, még éppen csak túl voltunk a „beur”-ök a jogegyenlőségért és a rasszizmus ellen 1983-ban lezajlott demonstratív tüntetésén valamint egy sor olyan mozgalom kibontakozásán, amelyek nyomán azt lehetett remélni, hogy a bevándoroltak gyermekeit a társadalom teljes jogú polgáraiként fogja elismerni az ország), tehát Sayad már ekkor arról a „minden eddigi erőszakot fölülmúló erőszakra” beszélt, amelyhez egy olyan ifjúság lesz kénytelen folyamodni, amelybe nincs alkalom, hogy „bele ne fojtanák a szót”, s el ne vennék tőle annak minden lehetőségét, hogy politikai megoldásokat keresessen.³⁰

A 2005-ös lázongások idején senki nem tett *semmiféle* kísérletet arra,

27 Lásd Michel Kokoreff: „Les émeutiers de l’injustice”, *Mouvements*, 44. szám, 2006. március–április.

28 Lásd O. Masclat, id. mű.

29 Denis Merklen: „Paroles de pierre, images de feu”, *Mouvements*, 43. szám, 2006. január.

30 Abdelmalek Sayad: „Exister, c’est exister politiquement. Pour une défense des droits civiques des immigrés”, *Presse et immigrés en France*, CIGM 135. szám, Paris, 1985. október.

hogy a fiatalok erőszakhullámával szemben valamiféle politikai dimenziójú közvetítés jöjjön létre. Az egyetlen, fölmerülő „kötelezettség” a rendfönntartása volt. Még a szélsőbaloldali szervezetek is (kivételem nélkül) távol tartották magukat attól, hogy ilyesmiben részük legyen. Ezzel az „úrrel”, a tudomásul-vételnek ezzel a teljes hiányával szemben talán nem jogosulatlan csíra formájú politikának, a politika szintjéig el nem jutó politizálásnak minősíteni azokat az akció-formákat, amelyekben semmi több nem található, mint az üres és cél nélküli erőszak, s így nem mutatnak fel semmiféle kifutási lehetőséget.³¹ Ez azonban túlságosan is korlátozó szándékú megfogalmazás, hiszen az rejlik mögötte, hogy csak a kellő módon definiált, nyilvántartott és legitimált cselekvésformák érdekelhetik ki a „politizálás” nevet. Illelnek ezt annyival kiegészíteni, hogy nagyon is lehetnek olyan gyakorlati cselekedetek, amelyek bár formájukban igen csak innen esnek a „közösségi követelés-megfogalmazás” kritériumain, ennek ellenére nagyon is világos politikai jelentéstartalmuk van, mert kényszerítő erővel helyeznek a nyilvánosság homlokterébe valamilyen, tovább nem megkerülhető problémát, illetve felszínre hozzák és megvilágítják a fölkaaró igazságtalanságokat. Innen nézve, látszólag tökéletesen irracionális cselekedetek is (mint például autók fölgyújtása) hordozhatnak olyan üzenetet, amely magára irányítja a közfigyelmet, és mozgósítani képes az érintett városrészt. Ahogyan azt Lee Rainwater az amerikai gettók a hatvanas években rendre megisméltődő vad zendülései kapcsán mondta: „Minél nagyobb dollárban kifejezhető károk okoznak a fosztogatások és gyújtogatások, annál világosabban rajzolódik ki, hogy miről is van szó.”³²

De mi is „rajzolódott ki világosabban” a 2005. novemberi események nyomán? Hát, először is, segítettek minket ráébredni, mennyire nagy szerepet kap még társadalmunkban az etnikai-rasszi alapú különbségtevés, és mennyire alapvető a jelentősége még a társadalmi viszonyok alakulásának jelenlegi ökonómiaájában. Annak ellenére, hogy hangsúlyos nyilatkozatok hangzanak el a minden egyes állampolgárt megillető egyenlő elbánásról s a hozzá való jogról, Franciaországban ma kétség kívül található olyan társadalmi csoportok, amelyeket hátrányos megkülönböztetés ér, s az ez ellen hozott intézkedések egyelőre még tehetetlenek ezzel szemben. A Francia Alkotmány 2. cikkelye szerint „a köztársaság szavatolja minden egyes polgárának a törvény előtti egyenlőségét, tekintet nélkül származására, etnikumára vagy vallására”. Az Alkotmányban tehát létezik hivatkozás a származási hovatartozásra, tilos azonban erre rákérdezni mindazokban a statisztikai számbavételekben, amelyek ismeretében aztán jellemezni lehetne e vonatkozásban a különböző népesség-csoportokat. Azon tiszteletre méltó ürüggyel, hogy ne adjunk táptalajt a stigmatizáló törekvéseknek, egyszersmind meg is fosztjuk magunkat attól a technikai apparátustól, amely segíthetne számon tartani ezeket, és tenni ellenük. Ebben annak a zavarodottságnak a jelét láthatjuk, amelybe

31 Lásd Didier Lapeyronnie: „Les émeutes urbaines en France, en Grande-Bretagne et aux États-Unis”, *Regards sur l'actualité*, 319. szám, Paris, La Documentation française, 2006. március.

32 Lee Rainwater: „Open Letter on White Justice and the Riots”, in Peter Rossi (szerk.): *Ghetto revolts*, Transaction Books, 1970. Idézi D. Lapeyronnie, id. mű, 9. old.

a republikánus modell valahányszor esik, ha láthatóvá és mérhetővé téve az elveinek ellentmondó gyakorlatokat, kénytelen tudomást szerezni létezésükről.³³ A problémával való szembenézéstől való tartózkodás valószínűleg a migrációs folyamatok múltbéli történetével kapcsolatos, rossz érzésekről árulkodik, hiszen ezek a „látható kisebbségek” egyúttal a gyarmatosítás tényével fémjelzett történelmi múlt terhét hordozzák s idézik föl. Később (az ötödik fejezetben) majd vissza is kell térnünk ahhoz a kérdéshez: lehet-e, hogy a történelemhez való viszonyunk kérdése nem egyéb, mint az emlékezésre való hajlandóság elutasítása. De ezeknek a csoportoknak a hátrányos megkülönböztetése több, mint a múlt továbbélése. Napjaink problémáinak alakítója is egyben. Az etnikai-származási elemek részét képezik napjaink társadalmi és politikai tablójának, magyarázatokkal szolgálnak az „adottra”, és igazolni kívánják a társadalom egészét átható kérdésekre születő válaszokat. Talán mi sem illusztrálja ezt jobban, mint hogy milyen szerepet tulajdonítanak ezeknek az etnikai alapon kirekesztett csoportoknak, amikor arról a problémáról esik szó, amely mára központi elemévé lett a francia politikai élet küzdelmeinek: a biztonságvesztés kérdéséről.

Ennek általánossá válása két forrásból táplálkozik. Egyfelől fokozódik a társadalmi biztonság fenyegetettsége, amit a létfeltételek fokozódó romlása (vagy az attól való félelem) idéz elő a népesség egyre nagyobb csoportjai körében (szociális biztonságvesztés); másfelől pedig egyre gyakoribbá válik a személyek és a javak biztonságának fenyegetettsége (személyes biztonságvesztés). A biztonság elvesztésének érzete e két forrásból táplálkozik.³⁴ Azonban azzal egy időben, hogy a biztonságával való törődés egyre általánosabb foglalatossága a lakosságnak, az ehhez kötődően mobilizált érzelmi töltet egészen különleges módon összpontosult a külvárosokra és az ott lakókra, ezen belül is elsősorban a „külvárosi fiatalokra”. Hogyan állhatott elő az a helyzet, hogy a társadalom egészét fenyegető, diffúz veszedelmek elsődleges felelőseit néhány százezer emberben vélhessük föllelni?

Az kétségtelen, hogy a biztonságvesztés problémája a külvárosokban különösen éles módon vetődik fel, hiszen nap mint nap *mindkét formájában* is megnyilvánul: a szociális biztonság elvesztésében, és a személyes biztonság elvesztésében is. A szociális biztonságvesztés formájában azért, mert – mint arra már utaltunk – a bérmunkás létviszonyok általános romlásából következően a létbiztonságot aláásó tényezők a külvárosokban fölerősödve érvényesülnek. A nyomorúságos munka* úgy fogható fel, mint annak a hajdani helyzetnek a mai megnyilvánulási formája, ami-

33 Ezt illetően lásd Khalid Hamdani: „Visibles pour les discriminations, invisibles pour les statistiques”, illetve Antoine Garapon: „Diversité ethnique: le mot et la chose. Pour une révolution réaliste”, *Esprit*, 2005. december.

34 A kétféle biztonságvesztés közötti különbség összetevőit megpróbáltam másutt részletesen kifejteni. Úgy gondolom, hogy ez lényeges annak megértéséhez, miért is következik be a biztonságokkal való törődés jelenleg tapasztalt inflációja a kétféle biztonságvesztés keveredése okozta zavarok, félreértések miatt. Lásd Robert Castel: *L'Insécurité sociale. Qu'est-ce qu'être protégé?*, Paris, La République des Idées/Seuil, 2003. (Magyarul: Esély, 2005, 4–6. szám.)

*A gályarabságot jelentő „galère” szót használják előszeretettel az ilyen munka minősítésére (a ford.).

kor az emberek „egyik napról a másikra tengették életüket”, sosem tudva biztosan, megélik-e a másnapot. Az is igaz, hogy a személyes biztonság (emezen a saját személyünk és személyes javaink biztonságát értve) elvesztésének kockázata magasabbnak bizonyul az „érzékeny övezetekben”, mint a városok más típusú negyedeiben. Mindazon fönntartások ellenére, melyeket az erre vonatkozó statisztikai adatokkal és fölhasználásuk módjával szemben fölhozhatunk, nem nagyon tagadható, hogy nagy általánosságban a bűnözési statisztikák rosszabb képet mutatnak a külvárosokról, mint az egyéb városrészekről, mint ahogy az sem tagadható, hogy – különösen a nyolcvanas évek közepétől – egyre romló képet mutatnak.³⁵ A kétféle folyamat tehát mintegy összegezódik, s azt eredményezi, hogy az „érzékeny övezetekben” a hétköznapi életvitel egyre inkább ellehetetlenül, legfőképp talán azért, mert éppen a szociális biztonságukat elveszítők azok, akiknek a személyes biztonsága rendszeresen fenyegetettnek látszik. Jól tudjuk: a szegények elsősorban a magukhoz hasonlókra támadnak rá, hiszen azokkal találkoznak a leggyakrabban. Ebből következően ezek a csoportok mutatkoznak a leginkább sebezhetőnek. Nekik nincs módjuk „jobb helyre” költözni, így azután őket naponta fenyegeti fizikai erőszak, rablótámadás.³⁶ Eggyel több ok arra, hogy elveszük az éteri szellemiségű megközelítéseket, s fenntartás nélkül hangoztassuk, hogy a bűnözés elleni küzdelem mindenhol – a külvárosokban is, másutt is – kategorikus imperatívusz, s hogy a jogállamnak nemcsak előjoga, de kötelessége is mindenütt fönntartani a társadalom békéjét. Nem lehet társadalmat alkotva élni embertársainkkal, ha az erőszak állandó fenyegetésének légkörében kell élnünk.

Mindazonáltal föl kell tennünk a kérdést, hogy miként valósulnak meg e követelmények a jelenlegi biztonság-politikák keretei között, s hogy milyen szerep is jut az etnikai kisebbségeknek az életbe léptetésük során. Nem kérdés, hogy föl kell venni a küzdelmet a bűnözés ellen. Az sem kérdés, hogy az etnikai kisebbségeknek igenis megvan a maguk felelőssége a bűnözésben. Az a kérdés, vajon szabad-e a biztonságok megrendülésének problémáját egyedül bennük keresni, s arra a következtetésre jutni, hogy ha az úgymond bennük megtestesülő fenyegetést föl

35 Ha a bűnelkövetések aránya a nyolcvanas évek közepétől fogva egyre növekvőnek mutatkozik is, fontos rámutatni arra, hogy a tulajdon ellen elkövetett bűncselekmények (lopások) aránya végig csökkent az adott időszakban. A bűncselekmények arányának növekedése tehát a személyek ellen elkövetett bűncselekményekből adódik, illetve, még sokkal inkább az *intézmények és hatóságok* ellen elkövetettek számának növekedéséből (rongálás és pusztítás, erőszakos cselekmények és kihágások). Lásd Francis Baulleau: „Consummation de masse ou prédation de masse. La délinquance des mineurs en France, 1972–2002”, in R. Levy, L. Mucchielli és R. Zauberman (szerk.): *Crimes et insécurité, un demi-siècle de bouleversements*, Paris, L'Harmattan, 2007. A szerzők statisztikai adatai 2002-ig terjednek, tehát a közelmúlt eseményei ezekben még nem tükröződhetnek. Azt azonban nyomatékosan alá kell húznunk, hogy amikor a bűnelkövetések gyakoriságának növekedéséről beszélünk, nem a tulajdon ellen elkövetett cselekményekről, tehát a lopásokról van szó, s hogy az erőszak-megnyilvánulások gyakoribbá válása döntő mértékben az intézmények és alkalmazottaik ellen elkövetett erőszak elszaporodását jelenti. A 2005-ös év őszének eseményei is ide sorolhatók. Ez bizonyos értelemben ok nélküli, öncélú erőszak, amelynek elkövetésével inkább szimbolikus hatást akarnak gyakorolni az elkövetők, mintsem valamilyen anyagi haszonra szert tenni.

36 Lásd Didier Peyrat: *Éloge de la sécurité*, Paris, Gallimard/Le Monde, 2005.

tudjuk számolni, akkor tulajdonképpen mindent meg is oldottunk – az a dolgunk tehát, hogy azt számoljuk föl.

A veszélyes néposztályok hasznosságáról

Megfogalmazhatjuk azt a hipotézist, hogy a biztonságvesztés problémájának a külvárosokra koncentrációja csak a „veszélyes néposztályok” témájához való visszatérést jelenti. Régi nóta ez, lényege voltaképp abban foglalható össze, hogy bizonyos konkrét társadalmi csoportokra vetíti rá mindazokat a fenyegetéseket és fenyegetettségeket, amelyek a társadalom egészére nehezednek. Történelmünk több példával is szolgál a társadalmi konfliktusokat a társadalom peremvidékére kilökő dinamikák működésére. Így a preindusztriális társadalmak a csavargókban látták megtestesülni a társadalmon-kívüliség jellemzőit; ők vetették föl koncentráltan a társadalmi rendnek azokat az apóriáit, melyek miatt képtelennek bizonyult mit kezdeni a társadalmi mobilitás kényszerűen fölvetődött és megoldásra váró problematikájával. „A csavargók a vidék népére Isten legkeményb csapását jelentik. Falánk sáskaként lepik el a földet, megfertőztetvén s letarolván azt. Naponta felfalják a földműves munkájának minden gyümölcsét. Túlozás nélkül nevezhetjük hát őket ellenséges seregnek, mely a honn földjén, hanem hogy mint meghódított ellenséges országban, mindenütt ott tanyáz s kénye-kedve szerént portyáz. Alamizsna, adomány címén valósággal adót vesznek a népen.”³⁷

E tanúságtétel a felvilágosodás időszakának szülötte. A hasonló tanúságtételek százaival és ezreivel együtt, melyek mintegy négy évszázad (a 14. századtól az Ancien Régime végéig terjedő időszak) termésének tekinthetők, ez is a rend *belső* ellenségeit, a nyomorult csavargókat bélyegzi meg, akikre könyörületes nem ismerő megtorlás várt. Pedig ha – utólag – megpróbáljuk „földézni” szociológiai profiljukat, az esetek 90 százalékában azt tapasztaljuk, hogy ezek a „falánk sáskák” valójában szerencsétlen nyomorultak, akik a siker minden esélye nélkül próbálnak maguknak valamiféle megélhetést biztosító munkát találni. Mint pl. annak a túlságosan népes családnak a legkisebb gyermeke is, aki odahagyja a családi birtokot, amely őt már nem képes eltartani, vagy az a napszámos, aki a saját szülőfaluján belül nem tud munkát találni magának, s így az országutak vándorává lesz, hogy valahol máshol próbáljon szerencsét... S akit azután rövid időn belül lefűlel a csendőrség vagy a „rongyos-hajhászok” (ekkoriban ők képviselik a „rendőrséget”, vagyis a városok fenntartotta rendfenntartó erőket).³⁸ Ami azt illeti, a csavargó tragédiáját az okozza, hogy a társadalom, amelyben él, a céhes rendszer szerkezetéhez igazodik, s ez alkalmatlannak bizonyul arra, hogy benne a szabad bér-munka helyét találjon magának.

37 J.-F. Le Trosne: *Mémoire sur les vagabonds et les mendiants*, Soissons, 1764.

38 Ezt a fajta, nyilvánvalóan közelítőleges helyzetelemzést a korabeli dokumentumok, illetve a koldus-menhelyeken való tartózkodásra ítélt csavargók földéríthető profilja alapján kíséreltem meg. Lásd Robert Castel: *Les Métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat* (II. fejezet), Flammarion, 1995. Magyarul: *A szociális kérdés alakváltozásai. A bér-munka krónikája*, 1998.

A csavargó bűnössé nyilvánítása ily módon annak az alapvető társadalmi kérdésnek az elhárítása, amit a preindusztriális társadalom számára a csak a kezük munkájából megélni tudó, ámde munka híján lévő tömegek színre lépése jelent, s amely kérdésre a munkaszervezet társadalmilag elfogadott keretei között egyszerűen nem található válasz. A csavargók „féken tartása” olyan válasznak bizonyult erre a problémára, amelyet minden ország, minden város közigazgatása nagy elszántsággal tett magáévá, ha már egyszer ezek között a társadalmi és politikai keretek között nem választhatta a másik kínálkozó választ, a munkaerőpiac fölsszabadítását.³⁹ Még 1764-ben is királyi rendelet – Camille Bloch minősítésében „a régi monarchia eszméinek utolsó ünnepélyes megnyilvánulási formája” – összegzi, radikálisan megújított formában a csavargás fölsszámolására hivatott évszázados múltú intézkedések összességét.⁴⁰ Huszonöt évvel a francia forradalom előtt azok a közpolitikák, amelyek a munkához jutás ellehetetlenülése okozta sorsdöntő fontosságú szociális kérdésekre keresnek megoldást, szinte kizárólag csak a csavargókra képesek összpontosítani.⁴¹

Hogy a társadalmi konfliktushelyzetek létét valamilyen veszélyes társadalmi csoporthoz-osztályhoz kössük, ez az eljárás az iparosodási folyamat kezdetétől fogva a proletariátust választja célpontjául. A munkaerőpiac liberalizációja nem bizonyult elegendőnek a társadalmi béke megteremtésére, s most már, a terjedő pauperizmus miatt maguknak a dolgozó embereknek egy része testesíti majd meg a biztonságvesztést, a „fenyegető veszélyt a társadalmi és politikai rendre”.⁴² A proletár kevésbé esik kívül a társadalom struktúráján, mint a csavargó, ráadásul ez

39 Turgot pontosan átlátta, milyen horderejű kérdéstről van is szó, ámde a céhek fölsszámolására tett kísérletének kudarca nagyon világosan megmutatta, hogy mennyire lehetetlen az Ancien Régime keretei között a munkaerőpiac érdemi megreformálása. Ennek végrehajtásához előbb egy forradalomra van szükség. A Forradalom idején az Alkotmányozó Nemzetgyűlés a koldulás eltörlésére létrehozott Bizottsága (mely a Le Chapelier-törvény megfogalmazását is inspirálta) a csavargás társadalmi kérdésére fölkinált megoldásként explicit módon fölveti a munkaerőpiac liberalizálásának szükségességét. Ez a megoldás végét vethetné annak, hogy a csavargóban egy veszélyes néposztály képviselőjét kelljen látni. Más kérdés, hogy aztán a 19. század elején ezt a veszélyes néposztályt a proletariátus fogja megtestesíteni.

40 Camille Bloch: *L'Assistance et l'Etat en France à la veille de la Révolution*, Genf, 1974, 160. old. Az 1764-es királyi rendelet szövegét lásd in Jourdan, Decouzy és Isambert: *Recueil des anciennes lois de la France*, Paris, 1928, 22. kötet, 74. old.

41 Senki ne gondolja, hogy abból, hogy a hivatalos intézmények által kibocsátott, a csavargás és az épkézláb koldusok tevékenységének fölsszámolását célzó megtorló rendeletek tekintélyes számuk ellenére is kudarcot vallottak (amit az is mutat, hogy – mindig arra hivatkozva, hogy a csavargók száma nem szűnik meg nőni – sorra-rendre, újra és újra meg kell ismételni és nyomatékosítani a bennük foglalt tiltásokat), az következnie, mintha ezek az intézkedések haszontalannak bizonyultak volna. Egyfelől bizonyára elégségesnek bizonyultak arra, hogy a kényszermunka-büntetéssel (gályarabság, dologház, gyarmatokra való száműzés) valamennyire féken tartsák ezeknek a munkát-nem-találókknak a legforrongóbb (vagy legszerencsétlenebb) csoportjait. Másfelől pedig ennek a „véreskező törvénykezésnek” – hogy Marxnak az angliai állapotokra alkalmazott kifejezését kölcsönözzük – bizonyára lehetett preventív hatása, vagyis egy csomó munkát kereső nyomorultat visszatartott attól, hogy csavargóként leljen munkára. Ebben a társadalmi szerkezetben az volt a cél, hogy mindenki maradjon a neki rendeltetett helyen.

42 Jean Paul Alban de Villeneuve-Bargemont: *Economie politique chrétienne ou recherches sur les causes du paupérisme*, Paris, 1834.

a munkásság alkotja a 19. század elején kibontakozó iparfejlődési dinamika „előőrsét”. Ennek ellenére belőle is a társadalom „számkivetettje” lesz, aki „a nyugati társadalom kellős közepén ugyan tanyát vert, de ott otthont nem talált” – ahogyan Auguste Comte fogalmaz.⁴³ Ő maga többnyire vándor ember, még ha az ország határain belül született is. Kiszakad paraszti kötelékeiből, hogy azután a városok környékén telepítse meg annak a falusi kultúrának a gyökereit vesztett elemeit, mely a városlakók és a polgárember számára voltaképp a kultúra hiányát, a kultúrától való megfosztottságot jelenti. Rettenetes életfeltételek között tengődő, szerencsétlen nyomorult, aki „inkább undort, mintsem szájalmat kelt”.⁴⁴ És persze félelmet. „Veszélyes néposztályok... kezük munkájából élnek” – hogy Louis Chevalier-nak a 19. század közepi Párizs népi rétegeinek szentelt könyvétől kölcsönözzük a címkét.⁴⁵ A lyoni takácsok, a *canut*-k felkelése idején, 1831-ben a *Journal des débats* így fogalmaz: „A lyoni felfordulás olyan jellegű, mint a Santo Domingó-i felkelés. (...) A társadalmat fenyegető barbárok nem a Kaukázusban vagy a tatár sztyeppéken laknak, hanem iparvárosaink külső kerületeiben.”⁴⁶

Szögezzük le, hogy a 19. században az uralkodó osztályok és a konzervatív eszméknek elkötelezett polgárság körében mindvégig létezett egyfajta munkás-ellenes rasszizmus, amely igen erősen igyekezett a proletariátus létfeltételeivel és a proletár-sorssal egy, a társadalom kebelén belül kibontakozó aszocialitás elrettentő vízióját társítani. Sugallatuk szerint a proletárok nyugtalanító idegenek. Mélyrehatóan paradox helyzet ez, mely egyszerre próbálja őket a nemzetben belül és azon kívül látni-láttatni. Miközben gazdasági nézőpontból a termelési apparátusba beintegrálódott munkaerőnek tekintendők, szokásaik, viselkedésmódjuk kipécézi őket; akárcsak hajdan a csavargók, ők is „nomád horda”, „gyülelész tömeg”,⁴⁷ amely a társadalmi rend, a rendezett társadalom peremvidékén ólálkodva várja az alkalmat, hogy mindent fölforgathasson.⁴⁸

43 Auguste Comte: *Système de politique positive*, Paris, 1929, 411. old.

44 Eugène Buret: *De la misère des classes laborieuses en France et en Angleterre*, Paris, 1840.

45 Louis Chevalier: *Classes laborieuses et classes dangereuses à Paris pendant la première moitié du XIXe siècle*, Paris, Hachette, 1984 (második kiadás).

46 Saint-Marc Girardin, in *Le Journal des débats*, 1831. december 8.

47 A kifejezés Haussmann bárótól származik. Idézi Louis Chevalier, id. mű, 460. old.

48 Alphonse de Lamartine egy 1844. december 14-ikén a munkához való jog mellett állást foglaló beszédében világosan rámutat erre a paradoxonra. Kifejezésmódjának erőteljes líraisága nem szabad, hogy elfeledtesse velünk a mögötte megbúvó mélyreható szociológiai intuíciót. Azokról a „munkás-seregekről” ír, „akiknek munkája éppoly mértéktelenül hatalmas erejű, mint az őket alkalmazó tőke, éppúgy ki vannak téve a szerencse ingatagságának, mint az őket mozgató spekuláció, éppoly mozgékonyak, mint a divat szeszélye, mely hol igényt tart rájuk, hol nem, s ugyanakkor nincs részük abban az állandó biztonságban, amelyet a családi gazdálkodás nyújtott. (...) A nép soraiból kiszakadt tömeg, külön nemzet a nemzetben belül, hontalanul hanyódó faj, melynek nincs egyéb tőkéje, mint munkabíró két keze, nincs egyéb birtoka, mint a szakmája, otthona csupán bérbe vett fedél, hazája nem több, mint a műhely, hol dolgozik, élete nem több, mint a munkájáért kapott bér. Hányódó kaszt ez, melynek nincs, mi tartást kölcsönözne, mely csak egyetlen dologhoz ért, s mikor szaktudására nincs szükség, s megélhetésére nincs mód, egyszer csak terjeszkedni kezd, szétszivárog a nemzet testében – ocsmány szövetkezésekbe tömörül, melyek nyomában lázadás, csavargás, elvetemült vétkek, fertőző ragály, nyomor üti fel a fejét. Az ide tartozókat jó okkal nevezhetjük proletároknak; olyan faj ez, amelynek rendeltetése, hogy benépesítse a földet; az ipar rabszolganépe ez, akik fölött a legnyersebb

A proletárnak ebből a stigmatizálásából egyértelműen következik, hogy vele kapcsolatban „szociálpolitikán” két dolgot szokás érteni. Egyfelől az általa jelentett veszélyek elfojtását (ha kell, akár a hadsereg bevetésével – mint 1848 júniusában), illetve egy olyan erkölcsnemesítő stratégiát, amely különféle formákat ölthet. „Pallérozni kell a munkás osztály erkölcsét, mely fekély fertőzte része a társadalom testének.”⁴⁹ A „felvilágosult osztály” gyámkodik azok fölött, akik „homályban botorkálnak”, a „derék emberek” azok fölött, akik „tökéletlen erkölcsűek”.⁵⁰ A filantropiának föltett szándéka politikai cselekvésformává lennie, melynek felelősségét a társadalom „jóra való” rétegeinek, az egyház embereinek és a munkások számára munkát adóknak kell magukra vállalniuk. E feladatuk teljesítése során nem kell törődniük azzal, hogy mik a strukturális okai a nép keserveinek. Mindazok számára, akik a pauperizmus poklában szenvednek, ki *kell* jelölni a követendő erkölcsöket, ez egyszersmind *elegendőnek* is fog bizonyulni. „Az alsóbb néposztályok, a dolgozó néposztályok rendbe tétele korunk nagy problémája.”⁵¹ Azokkal pedig, akik érzéketlennek bizonyulnak az erkölcsjobbító receptekre (vagy lázadónak ellenük), bánjon el a rendőrségi vagy katonai megtorlás.

Ha proletár, ha csavargó: erkölcsi stigmatizálásuk – mely határesetben kriminalizálásukba torkollhat – azt jelenti, hogy rájuk, társadalmon kívülinek bélyegzett csoportokra terhelik rá a társadalmat szétfeszítő szociális kérdés minden lehetséges terhét, s a megoldására hivatott módzatokét is. Ha sikerülne hatékonyan kordában tartani a csavargókat, erkölcsileg följavítani a proletárokat, illetve – ha netán ellenállnának – arra kényszeríteni őket, hogy nyugton maradjanak, az azt jelentené, hogy anélkül lehetne biztosítani a civil társadalom békéjét és a társadalmi harmóniát, hogy kelljen már valamit kezdeni végre a strukturális egyensúlyokban bekövetkezett „borulásokkal”. E borulások pedig azzal járnak, hogy megjelennek, és pedig tömegesen jelennek meg a kezük munkájából élő, de „munka nélkül maradt” emberek. Mellettük pedig azok a munkából élő emberek, akik olyan létfeltételekre ítéltettek, amelyek ahelyett, hogy gazdasági és társadalmi függetlenségüket biztosítanák, szüntelenül megalázó körülmények elviselésére kényszerítik őket.

A stigma visszajára fordítása

Nem öncélú kedvtelésként „feledkeztem bele” elmúlt idők történeteinek fölelmesítésébe. Inkább arról van szó, hogy nagyon is hasznos lehet a jelenlegi helyzet megértéséhez hozzásegítő gondolati modellek végigkövetése. Ha ez az értelmezési mód olyan egészen különböző népeiségekre

úr uralkodik: az éhség.” (*La France parlementaire, Oeuvres oratoires et écrits politiques*, 4. kötet, 109. old.)

⁴⁹ A metafora Meysonnier abbétól származik, aki a lyoni „selyemkikészítők kolostorainak” lelkésze, amelyekben apácák irányítása alatt szegény származású lányok dolgoznak embertelen körülmények között. Idézi L. Reybaud: *Études sur le régime des manufactures*, Paris, 1955, 276. old.

⁵⁰ De Gérando báró: *Le Visiteur du pauvre*, Paris, 1820, 9. old.

⁵¹ A. de Villeneuve-Bargemont vicomte, id. mű, 231. old.

is egyaránt alkalmazható (hogy mennyire „egyaránt”, az persze megvitatandó), mint amilyenek a preindusztriális társadalmak csavargói és az ipari fejlődés kezdeteinek proletár tömegei, akkor talán nem reménytelen napjaink külvárosi fiataljainak helyzetére is ráhúzni. A veszélyt itt is a „mátság” jelenti, a fölmerült probléma pedig „legbelsőbb” rákfenéje társadalmunknak. Százvalahány évvel ezelőtt „falánk sáskák”, „gyülevész horda”, „új barbárok”. Napjainkban „csőcselék”, „maffia-főnökök” és „suhancok”. Santo Domingó-i rabszolgákra való hivatkozás 1831-ben, csak azért, hogy a föllázadt lyoni takácsok hitelét meg lehessen kérdőjelezni; a „külvárosokban zajló intifádára” való hivatkozás napjainkban, hogy bélyeget lehessen sütni a jelen idejű városi erőszakhullámokra – ezek mögött a rágalmozó metaforák mögött valószínűleg hiába keresnénk szoros, szigorú helyzetazonosságot. De talán föllelhetjük mögöttük a *helyzetek homológiáját*. A csavargókban, a proletároknak és a külvárosi suhancokban az a közös, az is volt mindig, hogy „bélyeges sereg”. Az is közös bennük, hogy peremére vannak vetve egy olyan társadalmi rendnek, amely nem hagyta, hogy integrálódhassanak beléje. S talán, mindezekon túl, az is közös bennük, hogy velük másképp bánnak, nem ugyanúgy, mint ahogyan az az emberek között normális viszonyoknak minősül egy adott társadalomban, lett légyen az preindusztriális, modernkori, vagy posztindusztriális. Meg talán még az is, hogy a vállalkozások nem lehetnek elég erősek annak a tehernek a viseléséhez, amit egy erejüket meghaladó kérdés megoldása jelentene; egy olyan kérdésé, melynek sokkal inkább elszenvedő áldozatai, mintsem okozói.

De hát többek között éppen ez a funkció szabott ki nekik a társadalmi viszonyok gazdaságtanán belül. A csavargó egyszerre jelenítette meg s tette egyszersmind felismerhetetlenné a maga személyében a preindusztriális társadalmak munkaszervezetének alapvető, lényegi diszfunkcionalitását, amely lehetetlenné tette a munkaerőpiac fölszabaddítását és a bérmunka kibontakozását. Amikor aztán végül ez a piac kibontakozik, a proletár létfeltételei fognak majd árulkodni annak az ipari kapitalizmusnak a föloldhatatlan belső ellentmondásairól, amely kialakulásának kezdeteikor a profit fékevesztett hajszolásában éppen azokat lehetetleníti el, akikre kibontakozásához és megerősödéséhez a legnagyobb szüksége van. A külvárosok fiataljaira mértéket nem ismerő módon akarják ráverni a felelősséget azért a biztonságvesztésért, amely a francia társadalmat fenekestől felforgatja és megrázza amióta a személyes biztonságnak és a szociális biztonságnak az elvesztése egymással párhuzamosan zajlik. Az ezekre a fönttarthatatlan helyzetekre adott válaszkísérletek minden egyes alkalommal csupán arra képesek, hogy olyan stratégiákat hozzanak működésbe, amelyek „stigmatizáló” létfeltételeik okán ezeket a csoportokat veszik célba, velük szembe elsősorban megtorló intézkedéseket szegezve. Eszünk ágában nincs tagadni, hogy léteztek veszélyes csavargók is, hogy sok proletár bizonyulhatott nem túl szívvidító társaságnak, s azt sem tagadjuk, hogy napjainkban sok külvárosi fiatal lehet bűnöző. Ami kérdéses, az természetesen nem ez, hanem a társadalmi kérdések azon fajta általánosító kezelésmódjának a legitimitása, amely szándékosan összekeveri a részt az egészszel, szándékosan fölcseréli az okot az okozattal, hogy bűnbakokat találhasson. Márpedig

ezek a bűnbakok, ha nem is mind patyolat-ártatlanok, épp oly bizonyosan nem is maguk és csak maguk tehetnek mindenről.

A külvárosi fiatalokkal kapcsolatban szóvá tették, hogy diszkriminatív bánásmódban van részük, különösen akkor, ha kiderül, hogy etnikai kisebbségek tagjai. De ez a stigmatizálás arra is szolgál, hogy erre lehessen alapozni a biztonságvesztés fogalmát is, a biztonságvesztés ellen folytatandó küzdelem fogalmát is. Ehhez ezeket a fiatalokat helyezi a figyelem középpontjába, azt állítva: elsősorban ők felelősek azért, hogy egyre több ember érzi elveszettnek korábbi biztonságát. Ez magyarázza a „zéró tolerancia” szavakban megnyilvánuló, de a gyakorlatot is maga alá gyűrni akaró követelését, s a történelmi „reconquista” megindítását azok ellen a „prédául vetett” övezetek ellen, ahol a jogbiztonság immár nem képes érvényt szerezni magának, s ezt mindenki tudván tudja. Mindazonáltal, még ha sikerülne is így fől számolni a bűnözést (ami azért igencsak valószínűtlen), egyáltalán nem mondhatnánk, hogy sikerült úrrá lennünk a társadalmi biztonságvesztést tápláló tényezők fölött. Az ezt okozó folyamatok húsz évvel ezelőtt bukkantak felszínre. Alapvetően a tömeges munkanélküliség általánossá válásához, a munkakörülmények és a lakáshelyzet leromlásához, azoknak a védelmeknek a meggyengüléséhez kötődnek, amelyeket lényegében a stabil alkalmaztatás garantált. Emellett még ahhoz, hogy egyre nehezebben oldható meg bizonyos társadalmi csoportok békés megférése, egymás szomszédságában: azoké, amelyek helyzetében annyi közös elem mégis található, hogy társadalmilag lejtemetben vannak, s mind egyformán úgy érzik, hogy a nekik jutó jövő nem kecsegtet semmivel. A külvárosi fiataloknak semmi közük ehhez a társadalmi dinamikához, teljesen vétkelenek ez ügyben, s rajtuk e téren semmi nem múlik. Mint sokan mások (s talán jóval nagyobb mértékben, mint mások) egyszerűen áldozatai ennek a helyzetnek. Ha pedig így van, akkor őket tenni meg ama biztonságvesztés felelőseinek, mely mindannyiunkat fenyeget, tehát egész társadalmunkat is, a kérdés olyan fajta elmaszatólását jelenti, amely azt bűncselekmények elszaporodásának problémájává redukálja, s végső elemzésben, néhány ügyes rendőrségi intézkedésen túl semmi egyebet nem igényel.

Ennek az elmaszatólás stratégiának rövid távon persze lehet néhány haszna. A biztonságvesztés folyamatának kérdését könnyedén „fordítja le” az állam arra a nyelvre, mely csak annyit mond, hogy kötelessége biztosítani a közbékét. Ez kétség kívül lényegi szerep, hiszen alapvető alkotóeleme a jogállamnak. Az emberi és polgári szabadságjogok kinyilvánításától fogva minden köztársasági alkotmány tartalmazza azt az elemet, hogy biztosítani kívánja az egyének biztonságát s javaik védelmét. Ez az alapelv alapozza meg a bűnözés elleni, a visszaszorítása érdekében folytatott harc legitimitását, azzal a megszorítással azonban, hogy emez tartsa tiszteletben a jogállam szabályait. Ha viszont a biztonság védelme nem korlátozható egyedül a személyes biztonság védelmére, akkor mint ha az államnak egy másik, semmivel sem kevésbé lényegi alapfeladata erősen háttérbe szorulna. E korlátozásban a szociális államnak az a szerepe számolódik ugyanis föl (melynek korábban megfelelt, s napjainkban is meg kellene felelnie), hogy tudniillik mindenki számára szavatolnia kell mindazokat a védelmeket, amelyek az állam polgárainak kijárnak,

vagyis állampolgár-mivoltukat. Manapság minden olybá tűnik, mintha a felelős politikai instanciák eldöntötték volna: csak az állam hatalmi- és erőszak-apparátusát, a rendőrséget és az igazságszolgáltatást hozzák működésbe a személyes biztonságok védelme érdekében. Mintha a zsandár-állam idejétmúlt figuráját akarnák föltámasztani, azt pedig tökéletesen elfelejteni, hogy lenne azért az államnak egy másik fajta óvó-védő feladata is, az tudniillik, hogy védelmet nyújtson polgárainak a szociális kockázatok ellen. Így tehát kialakul egy feszültség (vagy talán inkább egy ellentmondás) az államnak a maga megtorló funkciójában való megkérdőjelezhetetlen autoritása és a között a lazasága között, mellyel a szociális biztonságvesztés fokozódását tápláló tényezőket kezeli: pl. azoknak a kisembereknek az egyre romló helyzetét, akik nem tudnak mit kezdeni az élesedő konkurenciaharc és versenyhelyzet diktálta új játékszabályokkal.

A külvárosi fiatalokkal szemben érvényesített stratégiák jól illusztrálják ezt a kétlelkűséget. Ők az elsődleges célpontjai az állam azon elszántságának, melynek jegyében kérlelhetetlen szigorral kíván föllépni mindenkiel szemben, aki a viselkedésével zavart okoz. Amikor azonban arról van szó, hogy végig kellene gondolni: melyek is azok a feltételek, amelyek lehetővé teszik, hogy az ember úgy viselkedhessék, mint aki teljes jogú tagja a társadalomnak, s így embertársai annak is fogadják el – mintha senkinek nem jutna eszébe, hogy léteznek ezektől megfosztott emberek. Azok a hátrányos megkülönböztetések, amelyeknek marginalizált rétegek ki vannak téve, s amelyeket elszenvednek, ennek az állampolgári deficitnek a jelei. A bűnözés elleni küzdelem – ha nem kapcsolódik a diszkriminációk elleni harchoz, illetve az egyenlő bánásmód általánossá válását szorgalmazó erőfeszítésekhez – csak alibiként szolgál ahhoz, hogy ne kelljen elismerni létezésük jogosultságát. Ők pedig nap mint nap ezt tapasztalják.

A kizárólag ezeknek a fiataloknak a bűnöző életmódjára koncentráltó figyelem, az őket „veszélyes néposztálynak” beállító törekvés csak fokozza azt a megbélyegzést, amelynek a társadalom mindennapjaiban már amúgy is sokfelé ki vannak téve. Az a logika, amely így követel helyet magának – a köztársaság rendjének védelmére hivatkozva –, könnyűszerrel átfordulhat a gettóba zárás logikájává. Ha ez következik be, ezeknek a fiataloknak nem marad más választásuk, mint hogy befelé forduljanak, a saját közösségeikbe zárkózzanak be, és visszajára fordítsák a rájuk sütni akart stigmát, tudatosan vállalva, hogy a köztársaság hamis ígéretei helyett az etnikai eredetük nyújtotta méltóság mellett kötelezik el magukat.

Fordította Léderer Pál